

Kitâbiyat Book Reviews

Rule-Formulation and Binding Precedent in the Madhhab-Law Tradition (Ibn Quřlûbughâ's Commentary on The Compendium of Qudûrî)

Talal Al-Azem

Ledien - Boston: Brill, 2016, 257 sayfa.

ISBN 9789004323292

Eser, yazarın Oxford Üniversitesi'nde, önde gelen fıkıh tarihçilerinden Prof. Christopher Melchert yönetiminde tamamladığı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Çalışmanın ana kaynağı Memlûk dönemi Hanefî fıkıh âlimi İbn Kutluboğâ'nın (ö. 879/1474), Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ına yazdığı *et-Tercih ve't-tashîh ale'l-Kudûrî*¹ adlı şerhtir. Yazar, söz konusu şerhten yola çıkarak, Hanefî mezhebinin klasik sonrası döneminde şerh geleneği içerisinde gelişen tercih-tashih sürecini tahlil etmekte ve bu yolla mezhebin entelektüel tarihine dair tespitlerini ortaya koymaktadır.

Eser bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar; mezhep, mezhep hukuku sistemi, tercih, tashih gibi temel kavramları izah etmekte ve bu kavramlara dair literatürde yapılmış çalışmaları kısaca tanıtmaktadır. Kitabın üzerinde durduğu ana kavram olan tercih, mezhep geleneğinde üretilmiş ve muhafaza edilmiş görüşlerden birinin, belirli gerekçelerle diğerleri arasından seçilmesi ve ilgili dönem için "mezhebin görüşü" haline

1 İsmi TDV İslâm Ansiklopedisi'nde *et-Tercih ve't-tashîh ale'l-Kudûrî* şeklinde verilen eser (Sakallı, "İbn Kutluboğâ", s. 153) *et-Tashîh ve't-tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûri* başlığıyla neşredilmiştir. Nâşirin kitabın adıyla ilgili açıklamaları için bk. İbn Kutluboğâ, *et-Tashîh*, neşredenin girişi, s. 89.

getirilmesini; tashih ise yine mezhebin önceki literatüründeki seçilmiş ve kural olarak benimsenmiş görüşlerin gözden geçirilerek onaylanmasını yahut düzeltilmesini ifade eder (s. 8-9).

Kitabın “Yazarlar” başlığını taşıyan birinci bölümünde, Kudûrî ve İbn Kutluboğâ'nın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi verilmektedir. V. (XI.) asırda Abbâsî hâkimiyetindeki Bağdat'ta yaşayan Kudûrî, kelâm ve usul alanında eser yazmamış, çalışmalarını fûrû-i fıkıh üzerinde yoğunlaştırmıştır. Kudûrî'nin fûrû-i fıkıha dair eseri *el-Muhtasar*, kısa sürede onlarca şerhe konu olmuştur. İbn Kutluboğâ ise IX. (XV.) asırda Hanefî mezhebinin bir ekol olmanın ötesine geçip bir yargı sistemine dönüştüğü bir dönemde, yargılamada dört mezhebe de uygulama imkânı veren Memlûk idaresi altındaki Kahire'de yaşamıştır. Yaklaşık dört yüzyıl ara ile farklı coğrafyalarda ve farklı şartlar altında yaşamış olmalarına rağmen, her iki fakihin de çalışmada esas alınan eserlerini yazma amacı, kendi dönemlerinde “fetvaya esas olan”, bir başka deyişle mezhebi temsil eden görüşleri ortaya koymaktır. Zira İslâm hukukunun ilk kanunlaştırma örneği olan *Mecelle*'ye kadar bu eserler, müftü ve hâkimlerin başvuracağı hukuk kaynakları işlevini görüyordu.

“Tarih” başlıklı ikinci bölümde yazar, *et-Tercih ve't-tashih*'te adı ya da eseri zikredilen fakihler üzerinde yaptığı istatistikî bir çalışmayla, bir “Hanefî mezhebi dönemlendirmesi” ortaya çıkarmıştır. Buna göre hicrî 150-200 yılları ilk dönem, 200-300 yılları kuruluş dönemi, 300-400 yılları klasik dönem, 400-650 yılları tercih dönemi (400-500 yılları ilk yarı, 500-650 yılları ikinci yarı) ve 650-870 yılları tashih dönemidir (650-750 yılları ilk yarı, 750-870 yılları ikinci yarı). İbn Kutluboğâ'nın şerhinde atf yaptığı 100'e yakın fakihin büyük çoğunluğu, tercih döneminin ikinci yarısında yaşayan fakihlerdir. Dolayısıyla yazara göre bu dönemler içerisinde mezhebin tarihi açısından belirleyici olan, tercih dönemidir. Tercih döneminin ilk yarısı, Hanefî mezhebinin kelâmî bağlantılardan kopup hukukî karakterinin öne çıktığı dönemdir ve İbn Kutluboğâ'nın eserini şerhettiği Kudûrî de bu dönemde yaşamıştır. Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi, mezhebin entelektüel birikiminin Bağdat'tan Mâverâünnehir'e doğru kaymasıdır. Burada ortaya çıkan Halvânî-Serahsî ekolü, ikinci tercih döneminde mezhebin belirleyici olan simalarını yetiştirmiştir. İbn Kutluboğâ'nın en çok atf yaptığı on fakihin hemen hemen hepsi bu çizgide yetişmiş Mâverâünnehirli âlimlerdir. Yazara göre, tercih döneminin bu belirleyici rolü dikkate alındığında, mezhep kavramının nasıl anlaşıldığına bağlı olarak, Hanefî mezhebinin doktrin ve uygulama anlamında teşekkülünün, ancak V (XI) ve VI. (XII.) asırda tamamlandığını iddia etmek mümkündür (s. 14-15).

“Teori” başlıklı üçüncü bölümde yazar, İbn Kutluboğa'nın şerhine yazdığı, fetva ve hüküm vermenin teorik esaslarının anlatıldığı giriş bölümünü analiz eder. İbn Kutluboğa şerhinin girişinde, Kādihan'ın (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kādihân* adlı eserinin aynı konuları içeren giriş bölümünü esas almış; kendisi de bu bölüme kendi bağlamına uygun katkılarda bulunmuştur. Yazar, İbn Kutluboğa'nın söz konusu girişinin İngilizce çevirisini aktarır ve Kādihan'dan İbn Kutluboğa'ya geline süreçte metnin içeriğinde meydana gelen değişiklikleri değerlendirir. Kādihan'dan farklı olarak, İbn Kutluboğa, dört mezhebin hukukunun uygulandığı bir ortamda yaşaması sebebiyle, söz konusu uygulamanın ortaya çıkardığı ihtiyaçlarla ilgili de bazı açıklamalar yapmakta; ayrıca mezhepteki yerleşik görüşlerin bağlayıcılığını, daha açık bir ifade ile taklidi temellendirmek için bir dizi argüman sunmaktadır.

“Pratik” başlığını taşıyan son bölümde yazar, İbn Kutluboğa'nın şerhini esaslı bir tahlile tâbi tutar ve fikhî meseleler üzerinden tercih-tashih mekanizmasının nasıl işlediğini ortaya koymaya çalışır. Yazarın tespitine göre İbn Kutluboğa her bir meseleyi şerh ederken şu beş husustan birini hedeflemektedir: Fikhî bir tartışmayı çözmek, belirsizlik içeren bir ibareyi açıklamak, konuyu genişletmek, tercihte kullanılan kaynakları ve delilleri belirlemek, ibaredeki hatayı belirlemek (s. 162-180). Yazar, bu maddelerin her birini çeşitleri ve örnekleri ile açıkladıktan sonra, yine meselelerin şerhinden yola çıkarak yapılan tercih ve tashih işlemlerinin farklı temellendiriliş gerekçelerini sistematik olarak anlatır ve İbn Kutluboğa'nın tercihlerinde belirleyici olan on sekiz prensip tespit eder. Yazar bu bölümde son olarak, İbn Kutluboğa'nın eserinin tercih kuralları ile ilgili teorik bilgi veren giriş kısmı ile uygulama örneklerinin yer aldığı şerh kısmının birbiriyle uyumlu olup olmadığı üzerinde durur ve İbn Kutluboğa'nın ortaya konulan teoriyi esas almakla birlikte, bazı tercihlerinde bu teoriden çeşitli gerekçelerle saptığı sonucuna varır.

Eserin sonuç kısmından sonra, Kudûrî'nin eserlerinin listesi ve İbn Kutluboğa'nın şerhte zikrettiği fakih ve eserlerin listesi olmak üzere iki ek bölümü bulunmaktadır.

İçeriğini kısaca özetlediğimiz eserin temel tezi, klasik sonrası dönemde şerh literatüründe ortaya çıkan tercih mekanizmasının, mezhebin tarihî olarak geldiği noktada hayatî bir işlev gördüğü yönündedir. Yazara göre, tercih ve tashih, fıkıh mezhebinin doğasında var olan ve klasik sonrası dönemde zenginleşen fikhî miras ile daha da belirginleşen ihtimalliliğin ve -içtihat serbestisinin sağladığı- çoğulculuğun ortaya çıkarabileceği problemlerin çözümünde başvurulan bir metot olmuştur. Mezhep hukukunun ayırıcı vasfı, önce gelen fakihin görüşünün sonraki için bağlayıcı bir otoriteye sahip olmasıdır. Mezhebe mensup her bir fakih, mezhebin kendisinden önce

yazılmış temel metinlerinden birini, kendi dönemine ve bağlamına uygun olarak şerh eder ve bu yolla mezhebin entelektüel geleneğine eklenir. İslâm hukuk tarihinde kadıların verdiği hükümler, doktrinin gelişmesi açısından belirleyici olmadığından; yargı ve iftâ sisteminde başvurulacak hukuk kuralları prensip olarak mahkemelerde değil eserlerde, bilhassa da şerhlerde ortaya çıkmış; dolayısıyla mezhebin entelektüel gelişimi şerh literatürü ile sağlanmıştır. Mezheplerin hayatîyetini sağlayan, sadece nesilden nesle aktarılmaları değil, şerh literatüründe tezahür eden tercih ve tashihler yoluyla her nesil tarafından mezhep mirasının yeniden şekillendirilmesidir. Böylece her dönemin fakihleri, fikhî yeniden keşfetmekle zaman kaybetmeyecek, kendilerine önceki fakihler tarafından sağlanmış olan temel üzerinde kendi dönemlerinin problemlerine çözüm bulacaklardır. Ayrıca bu eserleri bir hukukî ehliyete sahip olmayan hukuk uygulayıcılarının mezhebin klasik sonrası dönemde yüzlerce yıllık mirası içerisinde yolunu bulabilmesi için güvenilir ve bağlayıcı bir başvuru kaynağı işlevi de görmüştür. Bunun yanında şerh literatürü ve tercih-tashih süreci, bütün görüşlerin literatürde muhafaza edilmesini sağlamış ve böylece bir dönem “mercûh” kabul edilerek uygulanmayan bir görüşün başka bir bağlamda gerekirse tercih edilerek uygulanabilmesini mümkün kılmıştır.

Yazar, kendi bulgularının, Kudûrî'den İbn Kutluboğa'ya gelinen süreçte içtihat kapısının kapandığı, tercih döneminin bir durgunluk dönemi olduğu yönündeki çokça tekrarlanan iddiayı tam olarak doğrulamadığı kanaatinde. Yazara göre bu süreçte içtihat kapısının kapanmasından değil, içtihadın tanım ve kapsamının değişmesinden söz etmek daha doğrudur. Klasik dönemde içtihat kavramı derecelendirmeye tâbi tutulmuş; mezhebin kurucu dönemi fakihleri için “mutlak müçtehit” ifadesi kullanılırken, sonraki dönemlerin fakihlerinin içtihat dereceleri de yine yaptıkları fikhî faaliyetlere göre nitelendirilmiştir. Aslında içtihat kapısının kapandığı iddia edilen dönem, hukuk geleneğinin gelişimini tamamlayıp “bir yargı sistemi” olarak kristalize oluşunu simgeleyen dönemdir. Doktrin, uygulama ve kurumlarda çeşitli değişiklikler meydana gelse de mezhebin işleyiş sistemi bu dönemde yerleşik hale gelmiştir. Tercih mekanizması, işte bu muhafaza ve gelişimin ikisine birden imkân veren bir mekanizmadır ve tercih ehli fakihler, mezhep tarihinde gelinen noktanın gerektirdiği fikhî faaliyeti gerçekleştirerek mezhep geleneğine kendilerine düşen katkıyı sunmuşlardır.

Yazarın tarih ve tabakat kitapları yerine bir fûrû fikhî kitabındaki atıflardan yola çıkarak Hanefî mezhebinin entelektüel tarihini dönemlendirmeye çalışması dikkat çekicidir. Bu metotla yapılan dönemlendirme, yazarın da ifade ettiği üzere, Hanefî tarihine dair ilk dönemlendirme girişimi olan

Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Tabakâtü'l-fukahâ'* adlı eserindeki dönemlendirmesi ile de büyük oranda uyumludur. Yazara göre *el-Hidâye* sahibi Burhâneddin el-Mergînânî (ö. 593/1197) gibi çok fazla müracaat edilen meşhur bazı fakihlerin her iki dönemlendirmede de tercih ehli sayılması, onların müçtehit olmamaları ile değil, mezhebe sundukları katkının -taklidin parçası sayılsa dahi mezhebin kaderi açısından çok önemli olan- tercih ve tashih şeklinde gerçekleşmesi ile izah edilmelidir.

Yukarıda çok kısa bir şekilde özetlendiği üzere yazar, eserinde klasik sonrası dönemde Hanefî mezhebinin şerh literatüründeki tercih-tashih mekanizması ile nasıl varlığını sürdürdüğünü ustalıkla anlatmaktadır. Yine de bu sürecin yargı sistemi ile ilişkisi konusunda aydınlatılması gereken bazı noktalar vardır. Hiçbir hukukî görevde bulunmamış olan İbn Kutluboğâ'nın fikhî tercihleri, hukuk sisteminde görev alan bir uygulayıcı tarafından uygulanmasını gerektiren otoriteyi nereden kazanmaktadır? Aynı dönemde yaşayan bir başka Hanefî âlim, başka bir şerh ile yeni tercihler ortaya koyduğunda, bunlar arasında hangisi, müçtehit olmayan bir hukuk uygulayıcısı için bağlayıcı olacaktır? Bunun yanında, eserde, dört mezhebe de yargı sisteminde yer verilen Memlûk tecrübesinin özellik arzettiği çeşitli vesilelerle dile getirilmiş; ancak bu tecrübe içerisinde yetişen İbn Kutluboğâ'nın, belirgin Hanefî kimliği ile öne çıkan ve çok hukukluluk tecrübesine sahip olmayan Mâverâünnehir bölgesinin fikhî bilgisini kendi bağlamına nasıl uyarladığı üzerinde çok fazla durulmamıştır. Çalışmanın sınırlarını muhtemelen aşan bu soruların cevaplanabilmesi için hem doktrinin uygulama ile ilişkisi hem de Memlûk dönemi hukuk tarihi hakkında, kadı sicilleri başta olmak üzere arşiv kaynaklarını da kapsayan daha derin çalışmaların yapılması gerektiği açıktır.

Titiz bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılan eserde yazar, İbn Kutluboğâ'nın tek ciltlik şerhinden yola çıkarak mezhep hukuku kavramının mahiyeti, Hanefî mezhebi tarihi, şerh literatürünün anlamı ve klasik sonrası dönemin tercih-tashih süreci gibi kapsamlı başlıklara dair pek çok sonuca ulaşmıştır. Bu noktada yazarın çalışması, benzer alanlarda çalışmalarını bulan Joseph Schacht, Norman Calder, Wael Hallaq gibi araştırmacıların çalışmalarına çok önemli bir katkı niteliğindedir. Kapsamlı bir konuyu yoğun bir metin halinde aktarmasına rağmen eser, sade dili, akıcı üslûbu, başarılı tasnifi ve kullanılan diyagramlar ile okuyucuya kolay ve zevkli bir okuma imkânı sunmaktadır. Buna karşılık, eserin Arapça bir kaynağı esas aldığı ve ihtisas sahibi okuyucuya hitap ettiği düşünüldüğünde, gerekli yerlerde alıntıların Arapça asıllarına yer verilmesi, istifadeyi daha da artırabilirdi. Ayrıca

kitapta çalışmanın değerini düşürmeyen, kaynakların isim ve müellifleri ile ilgili iki hata tespit edilmiştir.¹

Bibliyografya

İbn Kutluboğa, *et-Tařih ve't-tercih alâ Muhtasari'l-Kudûri*, nřr. Ziyâ Ynus, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2002, neşredenin girişi, s. 89.

Sakallı, Talat, "İbn Kutluboğa", *DİA*, XX, 152-154.

Hacer Yetkin, Arř. Gör. Dr.

Marmara Üniversitesi İlähiyat Fakültesi

doi: 10.26570/isad.346799

1 Çalışmanın 145. sayfasında Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'ye (ö. 593/1197) ait *el-Hâvi'l-kudsî* adlı eserden *el-Hâvi* ve *el-Kudsî* isimlerinde iki ayrı esermiş gibi bahsedilmiştir (47. dipnot). Yine s. 176'da Zemahřeri'ye (ö. 538/1144) *el-Bahrü'l-muhît* adlı bir tefsir atfedilmektedir. Zemahřeri'nin böyle bir eseri olduğu bilinmemektedir. Baęlamdan anlaşıldığı kadarıyla buradaki *el-Bahrü'l-muhît*, bir tefsir değil, Bedreddin ez-Zerkeři'nin (ö. 794/1392) usule dair eseri olabilir.